
ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ГАЛУЗЕЙ ТА ІНСТИТУТІВ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА І ПРАВНИЧОЇ НАУКИ

Давидова І. В.,
к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»
(м. Одеса, Україна)

УДК 347.441

ВАДИ ВОЛІ В ПРАВОЧИНІ ЯК УМОВА ЙОГО НЕДІЙСНОСТІ: ВІД РИМСЬКОГО ПРАВА ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті досліджується правова природа правочинів із вадами волі як недійсних правочинів. Розглядаються такі категорії, як «воля» та «волевиявлення», визначається їх місце та значення при укладанні правочинів. Аналізуються різні точки зору з даного питання. Констатується оскаржуваність цих правочинів у судовому порядку.

Ключові слова: правочин, воля, волевиявлення, вада волі, недійсність правочину, помилка, обман, насильство, тяжка обставина.

Irina Davydova. Faults of Will in a Deal as a Condition of its Invalidity: From the Roman Law to Present. – Article.

The legal nature of transactions with failure of intention such as invalid transactions is researched in this paper. Deals with categories such as «will» and «expression of the will», and determines their place and value in transactions. Different points of view on this issue are analyzed. The voidability of these transactions in court is stated.

Keywords: transaction, will, expression of the will, flaw in the will, invalidity of the transaction, mistake, bluff, violence, hard fact.

Давыдова И. В. Пороки воли в сделке как условие ее недействительности: от римского права до современности. – Статья.

В статье исследуется правовая природа сделок с пороками воли как недействительных сделок. Рассматриваются такие категории, как «воля» и «волеизъявление», определяется их место и значение при заключении сделок. Анализируются разные точки зрения по данному вопросу. Констатируется оспариваемость этих сделок в судебном порядке.

Ключевые слова: сделка, воля, волеизъявление, порок воли, недействительность сделки, ошибка, обман, насилие, тяжелое обстоятельство.

Не секрет, що кожний сумлінний суб'єкт цивільних правовідносин, вчиняючи правочин, сподівається отримати відповідні правові наслідки, які тягне вчинення такого правочину. Разом з тим, не всі правочини за різних (як суб'єктивних, так і об'єктивних) причин мають результатом настання бажаного правового результату. Тобто можуть мати місце різного роду вади. Враховуючи те, що в цивільному праві правочин являє собою єдність чотирьох елементів – суб'єкта, змісту, форми та волі, то, відповідно, можуть мати місце вади суб'єкта, змісту, форми та волі, тобто вчинені дії не можна назвати правочином. І якщо перші три вади (із зазначених вище) визначити більш просто, адже порушення змісту і форми буде видно, вада суб'єкта також підтверджується відповідними документами, то наявність вади волі більш складно визначити та довести, адже на практиці важко визначити істинну волю осіб при вчиненні правочину, оскільки воля людини є її внутрішнім переконанням; такі поняття як обман, помилка, характер тяжкої обставини, ступень не вигідності умов є оціночними і відсутні чіткі критерії визначення даних аспектів.

Питання щодо недійсності правочинів, взагалі, та внаслідок вад волі, зокрема, завжди були предметом вивчення науковців у різні часи. Зокрема, дослідженням існування та розуміння даної категорії в римському приватному праві займалися такі науковці, як Д. Д. Грім, Д. В. Дождев, О. С. Іоффе, С. В. Ільков, В. А. Мусін, І. Б. Новицький, І. С. Перетерський, О. А. Підпригора, І. Пухан і М. Поленак-Акімовська, Ч. Санфіліппо, Є. О. Харитонов.

Дослідженням зазначених питань у цивільному праві займалися, зокрема, такі науковці, як Ю. С. Гамбаров, Д. І. Мейер, Н. Растеряев, Г. Ф. Шершеневич та інші – в дореволюційний період; М. М. Агарков, О. С. Іоффе, О. О. Красавчиков, С. А. Оганесян, І. Б. Новицький, Н. В. Рабинович, Ю. К. Толстий, В. П. Шахматов – в радянський

період; О. В. Гутніков, В. О. Рясенцев, І. В. Матвеев, Ф. С. Хейфец, Г. Ф. Шершеневич та інші – в пострадянський період; В. І. Жеков, І. В. Давидова, О. В. Дзера, О. І. Длугош, К. О. Єременко, С. М. Іванова, В. І. Підвисоцький, В. І. Крат, Н. С. Кузнецова, В. О. Кучер, В. В. Луць, Р. А. Майданик, О. В. Перова, І. В. Рушак, І. В. Спасибо-Фатєєва, О. В. Семушина, К. В. Скиданов, Р. І. Таш'ян, Є. О. Харитонов та інші – українські науковці-цивілісти сьогодення.

Метою статті є вивчення та аналіз категорій «воля» та «волевиявлення», їх співвіднесення та невідповідність при вчиненні правочину, наслідком чого є визнання його недійсним, та застосування відповідних наслідків, що є одним із способів захисту учасників цивільних правовідносин.

Отже, сьогодні ми маємо законодавчо закріплену норму про те, що однією з підстав недійсності правочину є недодержання в момент його вчинення стороною (сторонами) вимоги щодо вільності волевиявлення учасників правочину та відповідності даного волевиявлення їх внутрішній волі (ст. 215, 203 ЦК України). Зазначимо, що аналіз діючих норм не уявляється можливим без вивчення історичних аспектів формування даних категорій. Тому вважаємо за необхідне розглянути положення римського приватного права, в якому і почалося формування категорії «правочин», хоча такого терміну і не існувало.

Найважливішим і найбільш поширеним джерелом виникнення зобов'язань в римському праві була домовленість двох сторін (*ius*) або договір (*contractus*) щодо виникнення взаємних зобов'язань певного змісту. Зокрема, в Інституціях Гая говориться: «135. Зобов'язання виникають шляхом простої домовленості між сторонами при купівлі-продажу, при наймі, товаристві, довіреності» [1]. Як бачимо, при визначенні змісту договору, визнання його правовим зобов'язанням найважливіше значення приділяється наявності узгодженої волі двох сторін. Зазначимо, що мало місце укладення не лише двосторонніх договорів, але й односторонніх, що дає можливість застосовувати термін «правочин», який є більш широким за терміни «контракт», «договір», «домовленість» тощо. Виходячи із зазначеного, далі будемо використовувати саме термін «правочин».

Отже, наявність згоди сторін при укладенні правочину є дуже важливою, адже протилежне дискредитує волю сторін, не враховує орієнтацію на особистість як таку, її бажання укладати відповідний правочин тощо.

Аналіз першоджерел та літератури з даного питання свідчить, що суворий формалізм, який мав місце на початку формування вимог до дійсності правочину, поступово послаблюється. Зокрема, на відміну від старого цивільного права, де форма абсолютно закривала дійсну волю (сказаного не можна було знищити, хоч би і найяскравішим доказом його невідповідності внутрішній, дійсній волі), нова система зобов'язань все більше звертає увагу на цю внутрішню волю, визнаючи в ній, а не в зовнішньому її вираженні, дійсну силу будь-якого правочину [2].

Справедливо зазначити, що в ході свого розвитку римська юридична традиція конкретизувала умови дійсності правочинів, однією з яких, зокрема, була необхідність вираження волі сторонами при укладенні правочину та відповідність даного волевиявлення внутрішній волі. Так, юридично визнана воля становила невід'ємну частину правочину, дійсного для права. Необхідність наявності справжнього волевого прагнення до укладення саме цього правочину пояснювалася можливістю особою заявити про свій намір у господарському інтересі. Згода на вчинення тієї чи іншої юридично зобов'язуючої дії передбачала: справжнє прагнення, виражене волею, про укладення зобов'язання; прояв зовні цього прагнення, формальне втілення внутрішньої волі в життєвих та індивідуальних вчинках (тобто волевиявлення) [3, с. 8-9].

Збіг волі і волевиявлення при укладанні правочину свідчив про те, що особа висловила в своєму правочині саме те, що хотіла насправді, що і підтвердила своїм підписом. Однак, якщо справжня воля не узгоджувалася з волевиявленням, римським правом передбачалася необхідність з'ясувати справжню і дійсну волю сторони до укладення того чи іншого правочину. Зокрема, передбачалася можливість повної відсутності юридично визнаної волі в правочині (наприклад, воля в будь-якому волевиявленні дітей (*infantes*), божевільних, за умови укладення правочину внаслідок жарт, удавані правочини) або ж часткової, тобто наявності спеціальних умов (наприклад, пов'язана з невідповідністю волевиявлення дійсному наміру особи з тих чи інших мотивів). Як бачимо, римське приватне право досить чітко визначає головні умови чинності правочину, загальні принципи розумності, справедливості, добросовісності є домінуючими, на їх підґрунті формується відношення до права як такого, обов'язковості виконання навіть неписаних правил, такі ж принципи діють і при визначенні довіри народу до

рішень суду, адже будь-який поважаючий себе суддя, інший представник влади або просто громадянин має дотримуватися базових принципів, за яким живе суспільство. Сьогодні це можна назвати «духом» права, сукупністю ідей, поглядів, принципів, одним словом – концептом, яким, на наш погляд, має бути нині «пронизане» все право і законодавство не лише України, а, напевно, всіх європейських країн.

Для подальшого дослідження вважаємо за необхідне більш детально розглянути поняття «воля» та «волевиявлення» в правочині. Як ми знаємо, правочини є вольовими актами, спрямованими на досягнення певного правового результату. Тобто, у правочині виявляється воля його учасників, яка має бути виражена назовні. Зовнішній вираз волі називається волевиявленням [4]. Волевиявлення є суттю правочину, без нього немає самого правочину. Також не вважатимуться правочинами дії, хоча й вільні і вольові, але не спрямовані на досягнення певного правового результату. Міркування, що формують вільну волю особи на укладення правочину, пояснюють чинники укладення такого правочину, називають мотивами правочину [5, с. 223]. Ці мотиви, як правило, не отримують зовнішнього вираження, а тому, за загальним правилом, не впливають на характеристику правочину. Розглянемо зазначене більш детально.

Воля є необхідною передумовою виникнення будь-якого суб'єктивного права. Як правова категорія «воля» досить часто зустрічається в міжнародних правових актах, головним чином, в нормах міжнародного приватного права.

В енциклопедіях та словниках «воля» визначається як: здатність до вибору мети діяльності внутрішнім зусиллям, необхідним для її здійснення; специфічний акт, що не зводиться до свідомості і діяльності як такої; здійснюючи вольову дію, людина протистоїть владі безпосередньо випробовуваних потреб, імпульсивних бажань: для вольового акту характерно не переживання «я хочу», а переживання «треба», «я повинен», усвідомлення цілісної характеристики мети дії; вольова поведінка включає прийняття рішення, що може супроводжуватися боротьбою мотивів (акт вибору), і його реалізацією [6, с. 198; 7, с. 105-106].

Питання, пов'язані з волею, досліджуються не лише в юридичній науці, але й в філософії, психології тощо. Зазначимо, що розкриття змісту поняття «воля» з використанням лише категоріального апарату юридичної науки не є можливим. Як зазначається в літературі, пріо-

ритет у визначенні цього поняття повинен бути наданий психології, адже воля нерозривно пов'язана з особистістю людини, з діяльністю її психіки [8, с. 5].

З даного питання Д. Д. Грімм писав, що психологічний аналіз є необхідним, тому як без певних психологічних положень не може обійтися не лише жодна загальна теорія юридичних дій, а й жодна спеціальна теорія правочинів [9, с. 94]. Отже, правові науки не створюють відмінних від психології понять, а лише використовують їх. Тому нехтувати надбаннями психологічної науки немає жодних підстав, враховуючи той факт що, наприклад, кримінальне право оперує такими категоріями, як умисел, необережність, а цивільне – воля, єдність волі та волевиявлення тощо.

В. А. Ойгензихт вважає, що воля – це психічне регулювання поведінки, що полягає у детермінованому і мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів і застосуванні зусиль для їх здійснення. Таким чином, це єдиний, комплексний процес психічного регулювання поведінки суб'єкта [10, с. 24].

Коли мова йде про волю сторін при укладенні правочину, останній визначається як юридична дія, яка може бути вчинена лише дієздатною особою (яка володіє волею в правовому сенсі), і тому правочин, вчинений особою, позбавленою дієздатності, є нікчемним. При цьому, дієздатність розглядається як володіння волею в правовому сенсі.

Отже, воля особи, формуючись у глибинах психічної діяльності людини, може нею неадекватно виражатись, а може сприйматись не так, як це розуміла (або що вкладала в свої дії) особа, і в цьому разі постає питання про гармонізацію волі та волевиявлення, пріоритетність одного з понять [11, с. 37].

Разом з тим, на що не була б спрямована воля, що б не думала людина – без її волевиявлення все це не має юридичного значення. Саме з моменту волевиявлення правочин вважається вчиненим. Якщо суб'єкт цивільного права має волю на вчинення правочину, але не здійснює відповідні дії, то він так і залишається незакінченим, а отже, не здатний створити юридичних наслідків. Якщо ж волевиявлення сторони правочину не співпадає з його внутрішньою волею, може мати місце ситуація, що про це більше ніхто з оточуючих і не знає, або ж є заінтересовані особи (наприклад ті, які вводять іншу особу в оману і провокують укладення правочину, якого насправді дана особа

не бажає), які знають про таке неспівпадіння і використовують це у власних інтересах.

Таким чином, розглянувши такі категорії, як «воля», «волевиявлення», їх співвідношення та вплив на дійсність правочинів, можна зазначити наступне. Воля не може розглядатися окремо від волевиявлення, адже особа може повідомити про свою волю іншій особі лише шляхом волевиявлення, за яким і можливо судити про зміст волі. Разом з тим, не можна говорити, що сама по собі воля не відіграє значення при укладенні правочину, навпаки, вона відображається в ньому внаслідок волевиявлення сторін. Звісно, в силу деяких причин (обману, помилки, примусу тощо) воля, виражена у волевиявленні, може не відповідати внутрішній, дійсній волі. У таких випадках ставиться під сумнів дійсність правочину. Водночас виникає питання: волі виявленій чи волі дійсній надавати пріоритет? Зокрема, виділимо три основні позиції з даного питання: одні автори вказують на те, що перевага надається волі [12, с. 7; 13], інші вважають, що волевиявленню [14, с. 22; 15, с. 84], треті вважають, що обидва елементи абсолютно необхідні та рівнозначні [16].

Якщо про неспівпадіння між волею та волевиявленням було відомо іншій стороні (наприклад, волевиявлення було зумовлено обманом чи погрозою), визначальною є воля і правочин оспорується (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Питання виникають, якщо розлад між волею і волевиявленням не був і не міг бути з об'єктивних причин відомим контрагенту, коли останній мав усі достатні на те підстави вважати виражену в правочині волю дійсною. Отже, з одного боку, покладення на особу обов'язку, якого вона фактично не бажала, суперечить вольовій природі правочину, принципу свободи договору. З іншого – не слід ігнорувати й інтереси контрагента, який, повіривши серйозності волевиявлення, почав діяти, тим самим зазнавши певних втрат. Тому воля і волевиявлення завжди (у т. ч. в правочині), повинні відповідати одне одному, адже це дві сторони одного процесу, а саме ставлення особи до здійснюваної нею дії.

Аналіз діючого цивільного законодавства дає можливість до правочинів з вадами волі віднести: правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом насильства; правочини, вчинені під впли-

вом тяжкої обставини; правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною.

Вважаємо, що зазначені правочини можна поділити на:

1) правочини, при укладенні яких воля однієї або обох сторін сформувалася невірно, що могло відбутися внаслідок певних факторів (ст. 229 ЦК України – правочини, вчинені під впливом помилки (якщо особа помиляється щодо обставин, що мають істотне значення); ст. 230 ЦК України – правочини, вчинені під впливом обману (якщо одна зі сторін навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, що мають істотне значення); ст. 233 ЦК України – правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини, тобто на вкрай не вигідних для особи умовах; ст. 225 ЦК України – правочини, здійснені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними), та

2) правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину, тобто волевиявлення одного з суб'єктів даного правочину не відображає його власної волі, а зміст правочину формується під впливом іншої особи, яка може і не бути суб'єктом даного правочину (ст. 231 ЦК України – правочини, вчинені під впливом насильства; ст. 232 ЦК України – правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною).

Проаналізувавши викладене вище, доходимо висновків, що всі правочини із вадами волі є оспорюваними, при вчиненні яких справжня воля одного або кількох учасників деформована внаслідок певних обставин, однак даний дефект необхідно довести в судовому порядку, якщо є бажання визнати правочин недійсним та застосувати наслідки такої недійсності.

Воля і волевиявлення – це дві сторони одного і того ж процесу, а тому немає сумнівів у тому, що вони повинні відповідати один одному. Відсутність єдності волі та волевиявлення є підставою визнання правочину недійсним, що свідчить про забезпечення захисту цивільних прав та інтересів учасників цивільних правовідносин. Зокрема, дані питання набувають актуальності з врахуванням стрімкого розвитку сьогодні інформаційних технологій, застосування все більш прогресивних форм укладення правочинів, активного впровадження нових способів укладення договорів, таких як електронна форма, використання електронного цифрового підпису, укладення договорів «на відстані», «автоматично», спроба використання таких сучасних

технологій як Blockchain, а також криптовалют та смарт-контрактів, які вже використовуються в інших країнах. Наразі дані питання є актуальними, як і необхідність відповідності волі волевиявленню при вчиненні правочинів за умови використання зазначених технологій, а за умови наявності вади волі – забезпечення захисту порушеного права суб'єкта цивільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гай Институции: пер. с латинского Ф. Дыдынского. – М.: Юристь, 1997. 368 с.
2. Покровский И. А. История римского права. – СПб.: Летний сад, 1999. URL: <http://ancientrome.ru/publik/pokrov/pokr01f.htm>
3. Ильков С. В. Все о сделках. – СПб.: Герда, 2000. 352 с.
4. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права). – Душанбе: Дониш, 1983. 256 с.
5. Белов В. А. Гражданское право: учебн. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. 960 с.
6. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Республика, 2001. 719 с.
7. Энциклопедический юридический словарь / В. Н. Додонов, А. С. Пиголкин, В. П. Панов и др.; под общ. ред. В. Е. Крутских. – М.: Инфра-М, 1999. 368 с.
8. Фатьянов А. А. Воля как правовая категория // Государство и право. 2008. № 4. С. 5-12.
9. Гримм Д. Д. Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. Прологомены к общей теории гражданского права. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича. Т. 1. 1900. 300 с. URL: <http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=2649>
10. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права). – Душанбе: Дониш, 1983. – 256 с. URL: <http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=1795>
11. Скиданов К. В. Воля і волевиявлення в правочині: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2015. 285 с.
12. Рабинович Н. В. Недействительность сделок и ее последствия. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1960. 171 с.
13. Шахматов В. П. Основные проблемы понятия сделки по советскому гражданскому праву: дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1951. URL: <http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=2784>
14. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. 245 с.
15. Советское гражданское право: учеб. / Л. К. Архиппов, А. Г. Власова и др.; Под ред. И. Б. Новицкого. – М.: Госюриздат, 1959. 534 с.
16. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. – М.: Юрайт, 2000. 162 с.

